

Jak dbać o rodzinne pamiątki – poradnik domowego kolekcjonera

W wielu domach znajdują się niemi świadkowie rodzinnych dziejów: zdjęcie ślubne pradziadków, przedwojenny paszport wujka, akwarela namalowana przez dalekiego krewnego, czy skórzana walizeczka babci z czasów panieńskich. Czasami niepozorne, a czasami piękne i cenne przedmioty, które pozwalają zbliżyć się do naszych przodków i ich codziennego życia.

Co prawda, nawet największe starania nie zapewnią żadnemu przedmiotowi wieczności. Jednak spełnienie kilku podstawowych zasad może przedłużyć życie rodzinnych pamiątek o kilkadziesiąt, a nawet kilkaset lat.

Na długowieczność każdego zabytkowego przedmiotu wpływ ma kilka czynników. Są to przede wszystkim rodzaj i jakość materiałów użytych do produkcji, warunki przechowywania zabytku – temperatura, wilgotność, stopień zanieczyszczenia powietrza czy ilość światła, a także sposób, w jaki użytkownicy obchodzą się z obiektem.

Niewiele można w warunkach domowych poradzić na trwałość materiałów, z których wykonane zostały rodzinne pamiątki. Papier, tkanina, skóry zwierzęce czy kleje pochodzenia naturalnego i syntetycznego podlegają wraz z upływem czasu nieodwracalnym zmianom. Szybkość procesów starzenia zależy od jakości tworzywa, ale też od sposobu obróbki w trakcie wytwarzania przedmiotu oraz od jego konstrukcji. Na przykład nawet dobrej klasy papier może ulegać deformacjom i pękać, jeśli został naklejony na tkaninę, która pod wpływem zmian temperatury i wilgotności „pracuje” w zupełnie inny sposób. Wysokiej jakości skóra będzie starzała się szybciej, jeśli dla uzyskania dekoracyjnego wzoru na jej licu użyto kwasu siarkowego.

Naturalna chęć do przyspieszenia produkcji i obniżenia jej kosztów miała duży – i niestety negatywny wpływ na trwałość przedmiotów z przeszłości. Zwłaszcza z nastaniem rewolucji przemysłowej producenci prześcigali się we wprowadzaniu rozwiązań, które na dłuższą metę okazały się zgubne dla trwałości swoich wyrobów¹.

Z tego powodu do naszych czasów nierzadko w dużo lepszym stanie zachowały się średnio-wieczne manuskrypty na ręcznie czerpanym papierze z lnianych szmat, zapisane atramentem żelazowo-galusowym, niż niejeden sztambuch z końca XIX wieku – wytworzony na zakwaszonym, szybko ciemniejącym i kruszejącym papierze ze ścieru drzewnego i pokryty blaknącymi barwnikami anilinowymi.

Wpływ złej jakości materiałów może zostać w pewnym stopniu zminimalizowany przez odpowiednio dobrane i fachowo przeprowadzone zabiegi konserwatorskie. Istnieją możliwości usunięcia lub zneutralizowania części przyspieszających starzenie substancji, jak również wzmocnienia osłabionego papieru i skóry.

¹ IFLA. *Core Programme on Preservation & Conservation (PAC) & Council on Library and Information Resources (CLIR)*. IFLA principles for the care and handling of library material, comp. & ed. Edward P. Adcock with the assistance of Marie-Thérèse Varlamoff & Virginie Kremp. Paris, IFLA PAC, 1998, (International preservation issues, 1), s. 8.

Jednak nawet prace konserwatorskie przeprowadzone na najwyższym poziomie nie zabezpieczą w pełni żadnego zabytkowego przedmiotu, jeśli nie będzie on potem właściwie przechowywany i użytkowany z należytą ostrożnością.

Poniżej przedstawione zostały najważniejsze zagadnienia, które warto wziąć pod uwagę, aby zapewnić pamiątkom rodzinnym jak najdłuższy żywot.

Warunki klimatyczne

Jednym z najważniejszych problemów właściwego przechowywania jest zapewnienie odpowiednich wartości temperatury i wilgotności powietrza w pomieszczeniu, gdzie znajdują się pamiątkowe przedmioty. Udowodniono, że każdy wzrost temperatury o 10°C w pomieszczeniu magazynowym o połowę przyspiesza procesy chemicznej degradacji papieru. Długotrwałe przechowywanie obiektów w wysokiej temperaturze w pomieszczeniu wilgotnym sprzyja rozwojowi mikrogrzybów, zwanych popularnie pleśniami, stwarza także dogodne warunki żerowania owadom. Z kolei wysoka temperatura w połączeniu z niską wilgotnością powietrza powoduje kruchość i łamliwość materiałów takich jak skóra, papier czy pergamin.

Najbardziej niebezpieczne są jednak wszelkie wahania warunków klimatycznych. Nie tylko znacznie przyspieszają chemiczne procesy starzenia, ale także powodują uszkodzenia mechaniczne obiektów. Papiery, tkaniny i skóry pod wpływem zmian temperatury i wilgotności względnej powietrza rozszerzają się i kurczą, co prowadzi do powstawania deformacji, pęknięć i przedarć. Osypaniu i odpryskiwaniu mogą ulec warstwy malarskie lub pismo, emulsja fotograficzna zagrożona jest popękaniem.

Dlatego normy dotyczące przechowywania obiektów w magazynach bibliotecznych dopuszczają maksymalne wahania temperatury w granicach $\pm 3^\circ\text{C}$ i wilgotności względnej w przedziale $\pm 5\%$ w skali roku.

Oczywiście trudno oczekiwać od każdego posiadacza kolekcji rodzinnych dokumentów, by montował w mieszkaniu klimatyzację i utrzymywał przez cały rok stałą temperaturą 16°C – jest to założenie trudne do zrealizowania nie tylko w prywatnych domach, ale także w wielu bibliotekach, muzeach i archiwach.

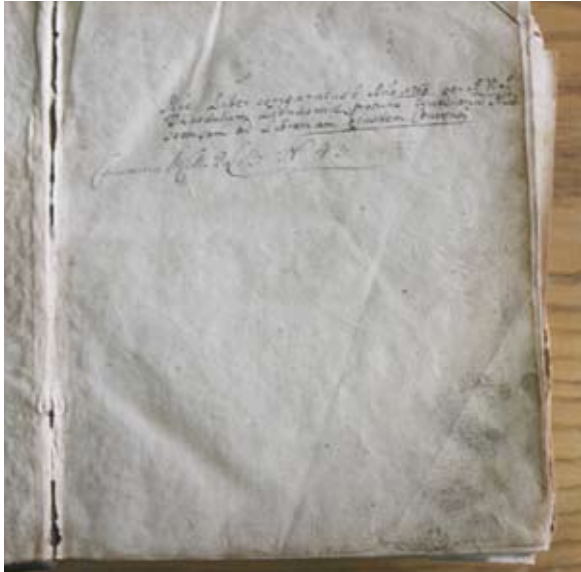
Trzeba jednak zadbać, aby rodzinne pamiątki nie były przechowywane w pomieszczeniach najbardziej narażonych na wahania temperatury i wilgotności: na strychach i w piwnicach. Tym bardziej, że to właśnie te miejsca najbardziej zagrożone są zalaniem w czasie wiosennych roztopów czy jesiennej szarugi. Nie należy także trzymać pamiątek na parapetach okiennych i w bezpośrednim sąsiedztwie kaloryferów i innych źródeł ciepła w mieszkaniu. W momencie rozpoczęcia sezonu grzewczego warto postarać się o nawilżenie powietrza.

Dobrze jest pamiętać o klimatyzowaniu pamiątek przed wyniesieniem ich na zewnątrz – zwłaszcza w bardzo chłodny czy mroźny dzień. Np. na kilka godzin przed wyjściem można przenieść zabytek na papierze z ciepłego pokoju do nieco chłodniejszego pomieszczenia, aby „przyzwyczylił się” do niższej temperatury. To samo warto zrobić po przyniesieniu obiektu do domu.

W dni bardzo mokre i deszczowe niektóre materiały należy szczególnie dobrze zabezpieczyć przed wilgocią przed wyniesieniem ich na zewnątrz – dotyczy to zwłaszcza obiektów na pergaminie, które bardzo łatwo mogą ulec deformacjom.

Zanieczyszczenia powietrza

Termin „zanieczyszczenia powietrza” jest bardzo szeroki – obejmuje zarówno cząsteczki gazów, jak i cząstki kurzu i pyłu. Wiele z tych zanieczyszczeń może być niebezpiecznych dla zabytków. Szkodliwe są nie tylko substancje emitowane w czasie produkcji przemysłowej, jak np. bezwodniki kwaso-

Książka ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej. Na pierwszej karcie starego druku z połowy osiemnastego wieku widoczne są ślady po palcach, zostawione w wyniku intensywnego przeglądania książki. Fot. Krystyna Olczyk

Książka ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej. Zamoczenie starego druku spowodowało atak grzybów rozkładających główny składnik papieru – celulozę. Grzyby doprowadziły do skrajnego osłabienia kart i wykruszenia się dużego fragmentu całej książki. Fot. Krystyna Olczyk

Książka ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej. Kilkanaście lat ekspozycji na światło słoneczne spowodowało zmianę koloru kartonowej okładki z niebieskiej na żółto-brązową. Oryginalna barwa kartonu widoczna jest w miejscach, gdzie książka była zasłonięta półką. Fot. Krystyna Olczyk

Książka ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej. Taśma klejąca, użyta do sklejenia przedarcia osiemnastowiecznego rękopisu, spowodowała nieodwracalne zniszczenia. Syntetyczny klej przesycał papier, a następnie, w wyniku degradacji, doprowadził do silnego zbrązowienia i osłabienia karty. Sama taśma odkleiła się. Fot. Krystyna Olczyk

we SO_2 i NO_2 , które w kontakcie z wilgocią z powietrza przechodzą w kwasy, silnie degradujące chemicznie skórę i papier. Dla rodzinnych pamiątek groźne są także lotne związki występujące w życiu codziennym: wiele szkodliwych substancji wydziela się ze świeżo naniesionych farb i lakierów, klejów syntetycznych – ale także z niedawno ściętego drzewa. Degradację zabytkowej materii przyspieszają substancje zawarte w dymie nikotynowym i te wydzielające się w czasie gotowania posiłków. Warto o tym pamiętać, wybierając w domu lokalizację dla przechowywania rodzinnych pamiątek.

Dodatkowym zagrożeniem dla obiektów zabytkowych jest kurz unoszący się w powietrzu. Jest to mieszanina najróżniejszych substancji: między innymi fragmentów naskórka ludzkiego, niewielkich cząstek tkanki roślinnej, włókienek tkanin, dymu przemysłowego i tłuszczu, np. spod opuszków palców. Kurz nie tylko powoduje zabrudzenie obiektów zabytkowych, osadzając się na ich powierzchni i wnikając w porowatą strukturę. Ma on też zdolność przenoszenia ze sobą wielu szkodliwych substancji wymienionych powyżej: lotnych związków organicznych i nieorganicznych. Jest także dogodnym „środkiem transportu” a zarazem pożywką dla mikrogrzybów atakujących papier, tkaniny i skórę. Dlatego należy regularnie odkurzać pomieszczenie, w którym przechowywane są pamiątki rodzinne – najlepiej odkurzaczem z filtrem HEPA, takim samym, jak dla alergików.

Działanie światła

Światło to jeden z najbardziej podstępnych czynników niszczących zabytkowe obiekty na papierze. Wiele farb i atramentów, a także emulsji fotograficznych jest bardzo nieodpornych na działanie promieniowania widzialnego i ultrafioletowego. Światło może wywoływać blaknięcie (aż do całkowitego zaniku barwy) lub zmianę koloru – z pięknego błękitu na szarżółty, z intensywnej czerwieni na jasny, brudny róż. Promieniowanie powoduje zniszczenia papieru: przebarwienia, zażółcenie, zbrązowienie, a także katalizuje procesy chemicznego starzenia, przez co papier staje się kruchy i łamliwy. Efekty można zaobserwować wyjmując z ramy obrazek, który długo wisiał na ścianie: często okazuje się, że miejsca przysłonięte ramką zachowują o wiele żywsze kolory, a papier jest dużo jaśniejszy (a także mocniejszy).

Najniebezpieczniejszą cechą zniszczeń wywołanych przez światło jest jednak fakt, że są one nieodwracalne i kumulują się – krótkotrwała dawka silnego światła będzie miała takie same skutki, jak długotrwała ekspozycja na promieniowanie świetlne o niewielkiej intensywności. Raz wywołane procesy fotochemicznej degradacji trwają nadal nawet, gdy obiekt przechowywany jest później w ciemności.

Najbardziej destrukcyjny wpływ na obiekty na papierze ma promieniowanie UV – oraz zawierające dużo tego promieniowania światło dzienne. Dlatego do ekspozycji akwarel, rysunków czy zabytkowych fotografii dobrze jest wybrać miejsce zacienione, a nie takie, gdzie pada wiele promieni słonecznych. Zamiast zwykłej szyby, można oprawić obiekty za płytką plexi z filtrem UV. Istnieje także możliwość instalacji na szybach okiennych specjalnych folii, które nie przepuszczają najbardziej szkodliwych pasm promieniowania do pomieszczenia. Jest to rozwiązanie coraz częściej wykorzystywane w muzeach. Być może dobrze jest je rozważyć, jeśli chcemy urządzić cały pokój przeznaczony do przechowywania rodzinnych pamiątek. Większość producentów gwarantuje skuteczność takich folii przez 10 lat.

W przypadku starych zdjęć, wyjątkowo wrażliwych na światło, warto zamówić cyfrowe kopie dobrej jakości do powieszenia na ścianie zamiast oryginału.

Najbezpieczniejszym dla zabytków źródłem światła sztucznego są obecnie diody LED. Nie emitują one wcale promieniowania ultrafioletowego, nie produkują także w czasie świecenia energii cieplnej.

Atak mikrobiologiczny

W warunkach domowych obiekty papierowe najbardziej zagrożone są na atak mikrogrzybów – bakterie pojawiają się na papierze i skórze jedynie w środowisku bardzo mokrym (np. w czasie powodzi).

Efektom działania grzybów na papierze może być osłabienie kart – w skrajnych przypadkach prowadzące aż do całkowitego rozpadu, a także różnokolorowe, szpecące plamy, w wielu przypadkach bardzo trudne lub niemożliwe do usunięcia.

Jeśli zaobserwujemy pojawienie się wzrostu mikroorganizmów na obiektach zabytkowych, należy działać szybko. Przede wszystkim należy odizolować zainfekowaną część kolekcji od pozostałych obiektów. Jeśli zakażenie jest rozległe, należy skonsultować się z mikrobiologiem – nie tylko ze względu na zagrożenie kolekcji, ale przede wszystkim ze względu na wysoką toksyczność niektórych grzybów. Zakażenie niesie ze sobą najczęściej konieczność dezynfekcji – w tym przypadku warto zasięgnąć porady konserwatora, który pomoże dobrać odpowiednią do rodzaju zabytku metodę walki z drobnoustrojami oraz usuwania skutków ataku.

Oczywiście, zawsze lepiej zapobiegać zakażeniu niż później usuwać jego skutki. Zarodniki grzybów znajdują się w powietrzu przez cały czas. Stają się niebezpieczne dla obiektów, gdy zaistnieją dogodne warunki do wzrostu. Są to:

- wysoka wilgotność powietrza (powyżej 65% wilgotności względnej),
- ciemność i brak odpowiedniej cyrkulacji powietrza.

Dodatkowym czynnikiem jest także wysoka temperatura – chociaż część mikroorganizmów rozwija się intensywnie również w chłodnym otoczeniu.

Należy zadbać przede wszystkim o to, aby obiekty nie uległy zawilgoceniu. Ponieważ wilgoć często kumuluje się w zewnętrznych ścianach domu, nie jest dobrze przechowywać obiektów na półkach bezpośrednio do nich przystawionych. Aby zapewnić odpowiednią cyrkulację powietrza, nie należy dosuwać książek ani pudeł całkowicie do ścian – dobrze jest zachować kilkucentymetrowy odstęp.

Jeśli pomieszczenie było świeżo malowane, należy poczekać, aż farba dobrze wyschnie, przed wniesieniem kolekcji do pomieszczenia. Dotyczy to zwłaszcza zawieszenia na ścianach oprawionych obiektów – wilgoć, która przeniknie do nich nie może swobodnie odparować, i pod szybą tworzy się mikroklimat bardzo odpowiedni do rozwoju mikroorganizmów.

Należy zadbać o odpowiednią wentylację pomieszczenia i odkurzać je odpowiednio często – jak już napisano, kurz jest jednym z najpoważniejszych źródeł zakażenia mikrobiologicznego. Kolejnym mogą być rośliny doniczkowe, dlatego lepiej nie stawiać ich w pobliżu obiektów zabytkowych. Jeśli do kolekcji zostaje włączony jakiś nowy przedmiot, należy dokładnie sprawdzić, czy nie jest zainfekowany mikrobiologicznie.

Przechowywanie i użytkowanie obiektów zabytkowych

Dokumenty na papierze powinny być przechowywane pojedynczo, w kopertach z papieru bezkwasowego lub papieru z rezerwą alkaliczną. Koperty ochronne z dokumentami najlepiej umieścić w pudle z tektury bezkwasowej.

Także podczas oprawy rysunków i akwareli na podłożu papierowym należy zadbać, aby passepartout zostało wykonane z bezkwasowego kartonu wysokiej jakości. Jak już wspomniano, dla ochrony przed szkodliwym działaniem światła, dobrze jest zamiast zwykłej szyby zastosować plexi z filtrami UV. Ze względu na właściwości statyczne, szyby plexi nie powinny być jednak używane do oprawy pasteli i rysunków węglem.

Fotografie powinny być przechowywane pojedynczo, w kopertach wykonanych z czystych włókien bawełnianych. Negatywy także powinny być przechowywane w kopertach z czystej masy bawełnianej, jednak w osobnym pudle.

Aby uniknąć zabrudzenia obiektów, należy przed przeglądaniem nałożyć na ręce białe, bawełniane rękawiczki.

Szczególność ostrożność należy zachować przy przeglądaniu książek. Nigdy nie należy na siłę otwierać woluminu, ponieważ grozi to zniszczeniem całej konstrukcji bloku przełamaniem grzbietu.

Naprawy i konserwacja obiektów zabytkowych

Właściciel kolekcji grafik lub rodzinnych pamiątek może zrobić bardzo wiele, aby zapewnić jak najlepszą ochronę zabytkom, które ma w posiadaniu.

Jeśli jednak doszło już do zniszczeń, najlepiej skonsultować się z dyplomowanym konserwatorem zabytków. Niewłaściwie przeprowadzone naprawy mogą nie tylko oszpecić obiekt, ale także znacznie obniżyć jego wartość historyczną oraz piękną.

Należy wystrzegać się zwłaszcza dwóch pokus łatwego „naprawienia” zniszczonych obiektów zabytkowych. Pierwszym jest sklejanie przedarcia papieru taśmą klejącą – która działa bardzo destrukcyjnie, a jej pozostałości są niemożliwe do usunięcia bez użycia silnych rozpuszczalników. Po kilku latach od takiej reparacji papier jest trwale zdegradowany, czego objawem jest kruchość i ciemnobrązowa barwa.

Drugim ryzykownym procesem jest oczyszczanie papierowych, skórzanych czy pergaminowych obiektów mokrą lub wilgotną ścierką – zwłaszcza z dodatkiem detergentów stosowanych w gospodarstwie domowym. Zabieg ten może prowadzić do starcia warstwy malarskiej z obiektu, spowodować silne deformacje, a także stworzyć dogodne warunki do rozwoju mikroorganizmów.

Powyższy artykuł w żadnym wypadku nie wyczerpuje zagadnień prawidłowego przechowywania i obchodzenia się z zabytkowymi obiektami – jedynie sygnalizuje najważniejsze problemy.

W ciągu ostatnich lat pojawia się coraz więcej artykułów poruszających temat ochrony zbiorów – zwłaszcza w języku angielskim. Zwięźle i przystępnie napisane, praktyczne porady dotyczące przechowywania i ochrony domowych kolekcji można znaleźć na brytyjskiej stronie ICON (The Institute of Conservation)². Podobne, krótkie artykuły dotyczące ochrony zbiorów zostały opracowane przez AIC (American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works)³. Poradnik w formie pytań i odpowiedzi znajduje się na stronie Biblioteki Kongresowej⁴. Omawia on m.in. temat zabezpieczenia kaset magnetofonowych i wideo oraz nośników cyfrowych.

Bogatą bazę poradników dotyczących zagadnień związanych z profilaktyką konserwatorską można znaleźć na stronie British Library⁵. Zostały one napisane głównie z myślą o zbiorach bibliotecznych, jednak można w nich znaleźć wiele wskazówek przydatnych w przypadku mniejszych, domowych kolekcji.

Na uwagę zasługuje również obszerny (liczący 72 strony) poradnik *Principles for the Care and Handling of Library Material*, wydany w 1998 roku, opracowany przez IFLA (International Federation of Library Associations – Międzynarodowa Federacja Stowarzyszeń Bibliotekarskich). Jest

² http://www.icon.org.uk/index.php?option=com_content&task=view&id=9&Itemid=10 (25.06.2011).

³ <http://www.conservaion-us.org/index.cfm?fuseaction=Page.ViewPage&PageID=497> (25.06.2011).

⁴ <http://www.loc.gov/preservation/about/faqs/index.html> (25.06.2011).

⁵ <http://www.bl.uk/blpac/publicationsleaf.html> (26.06.2011).

on dostępny w Internecie wersji PDF⁶. Pod skrzydłami tej samej organizacji powstała bibliografia dotycząca ochrony zbiorów, również wyczerpująca⁷.

W języku polskim krótki poradnik na temat przechowywania i ochrony dokumentów w warunkach domowych znajduje się na stronie Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych⁸. Artykuły dotyczące zabezpieczania zbiorów pokazują się przede wszystkim się w „Notesie Konserwatorskim”, wydawanym cyklicznie przez Bibliotekę Narodową w Warszawie i dostępnym w wielu pracowniach konserwatorskich. W roku 2006 wydana została Polska Norma PN-ISO 11799:2006 Informacja i dokumentacja – Wymagania dotyczące warunków przechowywania materiałów archiwalnych i bibliotecznych.

⁶ <http://archive.ifla.org/VI/4/news/pchlm.pdf>. Na stronie IFLA znajduje się informacja dotycząca polskiego tłumaczenia tego dokumentu. Jest ono w posiadaniu p. Bolesława Reka z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. <http://archive.ifla.org/VI/4/ipi.html> (25.06.2011).

⁷ <http://archive.ifla.org/VII/s19/pubs/first-do-no-harm.pdf> (25.06.2011).

⁸ <http://www.archiwa.gov.pl/pl/konserwacja/przechowywanie-i-ochrona-archiwaliow.html> (25.06.2011).